

ВОЄННІ ЩОДЕННИКИ

ВАЛЕРІЯ «НАВА» СУБОТІНА

АЗОВСТАЛЬ

СТАЛЕВА ПРЕСЛУЖБА

**ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2024**

ПЕРЕДМОВА

Коли готували польоти гелікоптерів на «Азовсталь», я був на посаді командира військової частини спеціального призначення Головного управління розвідки Міністерства оборони України.

Розуміли, що майже чотири тисячі військовослужбовців гарнізону Маріуполя захищають місто, в якому проживає понад півмільйона мешканців.

На той момент їхні боеприпаси закінчувалися, було обмаль вогневих засобів знищення броньованої техніки, не вистачало медикаментів та засобів зв'язку. Засобів для протистояння авіації було також недостатньо. Давалася взнаки втомленість особового складу захисників.

Спецоперація з польотами на «Азовсталь» була надто ризикованою, адже місто Маріуполь перебувало в повному оточенні, була критична ситуація як довкола міста, так і в самому місті, але ми повинні були на це піти. Нашим обов'язком було здійснити цей ризиковий крок заради підтримки гарнізону: забезпечити самим необхідним, десантувати підкріплення, евакуювати поранених.

Я спілкувався тоді з командиром «Азову» особисто, хоча він не знав, хто я такий. Ми повинні були обирати щоразу, чим саме завантажити гелікоптери, адже їхня вантажність була обмеженою.

Ми тоді думали про гарнізон Маріуполь загалом, без конкретних імен чи облич. Вже згодом, після того, як за наказом була припинена оборона Маріуполя, після ворожого полону я познайомився з Лерою.

Вона прийшла на службу в Сили спеціальних операцій з власним норвом і характером, що відрізнявся від

звичної поведінки військовослужбовця. З цим треба було або змиритися, або не брати її на службу взагалі, бо важко уявити її інакшою, щоб вона змінилася або підлаштувала-ся під когось.

Напевно, основою нашої дружби стала саме ця операція з гелікоптерами та подальша довіра, бо після полону, певно, важко комусь довіряти.

Я знаю, що вона втратила найближчих людей, а більшість її найближчих друзів все ще в полоні. Знаю, що незважаючи на те, що навколо багато людей, вона мало з ким спілкується і далеко не всі знають її справжню.

Стиль її письма — це повне бачення людини. Вона говорить своїми текстами так, ніби повністю розуміє інших, та при цьому навряд чи хтось справді розуміє її.

Зараз такий час, коли люди перевіряються швидко, бо є багато критичних моментів, які показують — хто є хто.

Це важливо, що вона знаходить в собі сили говорити та писати. Боротьба текстами і словами їй добре вдається.

*Командувач Сил спеціальних операцій 2022-2023 рр.
генерал-майор Віктор ХОРЕНКО*

КІНЕЦЬ

Річка темна. Те, що вона ось тут, під ногами, розумієш лише через сплеск хвиль. Нічого не видно. Та мені треба на інший берег. Я чекаю на човняра. Як там його? Харон? Він має переправити мене. От тільки річку освітлюють фари. Та це і не річка зовсім. Це дорога. Машина призупиняється. За її кермом Таксист. «Застрибуй!» — каже. І я розумію — нас чекає не інший бік, а продовження шляху. Мене чекає. Бо він не може поїхати зі мною надто далеко. Таксист загинув на «Азовсталі». Він любив швидкість, ризик і надмірності. Я теж. Повернення в «Азов» було поверненням до себе, і ті події, що я описуватиму тут, будуть максимально наближені до дійсності. Чому лише максимально наближені, а не повністю реальні? Бо все, що

З Таксистом

я описуватиму, відповідатиме моєму особистому сприйняттю. І навіть люди виглядатимуть так, як їх запам'ятала. Я розповім вам правду. Правду про інформаційних воїнів, що змінили хід війни. Про відважних людей, що говорили «ми не боїмося», навіть коли насправді дуже боялися і боролися в тій площині, що не мала інакшої зброї, як правда.

Позивні багатьох моїх братів тут змінені через те, що на момент написання цієї книги вони й досі перебувають у ворожому полоні, тож я не можу запитати їхнього дозволу щодо використання їхніх імен. Деякі образи будуть збірними, аби описати вам характери людей, що тоді були поруч зі мною і на все життя залишаться найдорожчими для мене.

Діалоги, звісно, також лише приблизні, за виключенням тих, що були збережені, а отже, передаються дослівно.

Цю книгу допомагають мені писати єдине листування з «Азовсталі», що збереглося у мене, з людиною, яка назавжди стала моєю рідною, моїм молодшим братом — Орестом, що надихав і продовжує надихати мене своїм неймовірним світлом.

ПЕРЕД ВТОРГНЕННЯМ

Двадцяті числа лютого 2022 року. На вулиці ще зовсім морозно. Та разом з тим у нас у дворі вже ніби прийшла весна. Тюльпани почали «прокльовуватися» крізь все ще підмерзлу землю, показуючи світу своє зелене листя. Опале торішнє листя з фруктових дерев, які росли в нашому садку, їм заважало, тож треба було вже згрібати те, що не було прибрано восени.

Я не те щоб надто слідкувала за своїм невеличким городом, ні. Може, навіть навпаки. Мені вистачило дитинства. Шахтарське селище — квартира на верхньому поверсі селищної «багатоповерхівки» в три поверхи. Недалеко біля будинку — скопані ділянки мешканців.

Земля там, на Донбасі, особлива. Бабуня казала, що вона така через пустку всередині, бо все порите норами в пошуках вугілля. «Яка, така?» — питаєте ви. Ну, дитиною я її уявляла пересохлою халвою. Вбиваєш в неї лопату — як ніж у халву, що надто довго стояла спочатку в магазині, а потім на кухонному столі, і вона тріскається та відламується. Без вологи. Ніби позбавлена будь-якої м'якості взагалі. Важко її копати.

Воду нам там давали всього на кілька годин в день. У квартирах і будинках її не було, слід було носити відрами на третій поверх, щоб митися та змивати туалет, і сюди — на город.

Виливаєш відро — і земля жадібно вбирає її до останньої краплі. І за мить вона ніби знову така сама суха.

Мені здавалося, що ми викопуємо не більше картоплі, ніж саджаємо. Але це чомусь нас не спиняє. Ми так багато часу щоденно проводимо на городі!

Город був не такий вже й великий, та відбирав надто багато сил. З іншого боку — він мав чим і порадувати також! Наприклад — вишнями, що доспівали до якогось чорно-червоного кольору і ставали дуже солодкі. А ще — величезні куші агрусу, зелений солодкий горошок, полуниця... Та найсмачніші — суниця та абрикос — на сусідському городі.

Все це в прямому сенсі рятувало життя, підгодовуючи мене. Але пам'ять про важку працю на городах не минала і відбивала всіляке бажання тим займатися взагалі. Окрім, хіба що, висівання руколи та шпинату. І ще, звісно, квітів, які створювали якийсь особливий затишок.

Пахло весною та відчувалася війна одночасно. Вже всі про неї говорили, однак що нас тут, на Сході, де війна і так з 2014-го, могло злякати?

Знайомі писали мені питання — чи треба виїжджати з Маріуполя? — і це мене обурювало. Як можна взагалі допускати покинути це місто? Я ніколи б навіть уявити не могла собі можливість, що і сама його покину.

Тоді я вже рік була в запасі, працювала в пресслужбі ДСНС і стійко говорила: нікуди не поїду.

Та інші їхали. Відводилися військові підрозділи. Мій «Азов» лишався на місці, це ще більше укріплювало мою впевненість, що все буде гаразд.

Напередодні до міста приїжджав Президент з бізнесовими лідерами. Вони гуляли містом усміхнені, спокійні. «Він же не може не знати, якщо станеться щось жахливе?» — думала собі я. Все буде гаразд, все буде гаразд...

Андрій згрібає листя, паралельно розводять вогнище, щоб приготувати м'ясо. У месенджері в групі з роботи питають — хто хоче евакуювати рідних. Я знаю свою бабусю — вона не поїде. Я все ж про всяк випадок питаю її про це, однак такі питання викликають у неї саме роздратування.

Ми не виїхали з Маріуполя в 2014 ні на один день. Чому зараз мало б бути якимось інакше?

Ми прибираємо двір нашого будинку, який орендуємо на той момент. Біля ніг ходить найкращий у світі кіт — Барсик. Він лежить на вже теплій за сонячної погоди землі, мружачи зелені очі. Його вуса обламани, вуха подерті. Одне втратило шматочок. Але при тому він дуже і дуже харизматичний «хлопець». Іноді у Барсика видно язик через відсутність зубів. Тоді ми з нього сміємося, а він ластиться.

Він постійно ластиться. У мене все моє свідоме життя були коти норовливі, трохи психовані. А цей, навіть якщо за хвоста смикнути, буде муркотіти. Усім своїм котячим серцем він демонстрував неймовірну любов та відданість.

Вдома в Андрюші нова розвага, яку я йому подарувала — мурашина ферма. Він з хлопцями зі служби грав тоді у якусь гру в телефоні, пов'язану з облаштуванням побуту в мурашниках, і коли я зробила йому такий подарунок — був неймовірно щасливий. Ми любили робити сюрпризи одне одному. Емоції — це основне, що ми мали. Пам'ять — основне, що мало значення. Добре, що ми якимось чином усвідомлювали це завжди, а не лише тоді, коли час почав геть швидко спливати.

Ми наводимо лад вдома, потім їдемо в магазин по землю і горщики для квітів, пересаджуємо їх турботливо. Ми не збираємося помирати, ми збираємося жити й жити...

Квіти у мене якось по життю не надто приживалися. Бабуня мала цілу колекцію з фіалок, грошових дерев, японських троянд, різдвяників... Моя ж спроба ростити принаймні кактуси виявилася вкрай невдалою. Один з них згнив через те, що я надто багато його поливала, інший зах зах від недостатнього зволоження.

Тут же нам дістався будинок з великою кількістю квітів. Я їх справді старанно поливала, намагаючись не загубити принаймні чужі квіти. Та були тут і наші, важливі. Дісталися вони нам від попередніх орендарів квартири, в якій ми жили перед тим. Це були два росточки грошового

дерева, посаджені в пластиковий стакан з-під сметани. Один більший, інший — менший. Андрюша казав, що то ми з ним, і засмутився, що я розсадила їх по різних горщиках.

Та в одному їм було надто тісно. До того ж вони й тепер, стоячи поруч на підвіконні, хилилися одне до одного і продовжували стрімко рости — вперше у мене не сохнучи та не хворіючи зовсім.

Напередодні Андрій приходить зі служби дещо знервований і стурбований.

— Тобі треба зібрати речі, каже впевнено.

— Які речі? — перепитую. Я валяюся на дивані в затишній дальній кімнаті й дивлюся якесь кіно.

— Все, що ти б хотіла забрати. Всі наші відправляють своїх дружин і дітей з міста. Терміново відправляють. Явно ж не просто так.

— Я нікуди не поїду, ти ж знаєш... — мені якось сумно і навіть образливо, що він думає, ніби я можу поїхати...

— Ти зрозумій. Як почнеться — я не хочу думати ще і за тебе!

— А тобі й не треба буде за мене думати! — нервую я. Стосунки для мене — штука складна. Я з дитинства звикла належати сама собі та сама за власні вчинки відповідати. Тож при чому тут він? Я — окремий всесвіт. І війною мене точно не злякати, я на цій війні від початку.

— Але ти зараз не військова! Куди ти підеш?

— До своїх піду... — знизую плечима, — до азовців.

— Збирай речі, — він виходить з кімнати. Їде в магазин.

Я встаю з ліжка. Я не можу прийняти дійсність, в якій відчуваю, що все втрачаю. «Все» — це не про якісь матеріальні речі й не про людей. «Все» — це про звичайний уклад життя. Життя, яке я так всім серцем полюбила, яке от прям повністю, абсолютно моє, і я не хочу іншого.

До цього життя я йшла надто довго. Я лише мріяти могла про нього в дитинстві й в юності. Про свою справжню родину. Про свій затишок, свою зону комфорту в усюму. Та і не мріяла навіть. Ніколи не думала, що взагалі на щось таке заслуговую!

Так, саме не заслуговую. У моєму розумінні, сформованому ще з дитинства моїм близьким оточенням, любов треба заслужити. Треба бути кращою за усіх. Треба постійно боротися і постійно старатися. Але з іншого боку — як не старайся, ти все одно народилася недостатньо хорошою, недостатньо красивою, недостатньо успішною. Не там, не серед тих, не тією.

У моїй душі росли відчай і образа та думка, що колись за всі ці страждання, біль і втрати має ж прийти хоч якась винагорода у вигляді людини, що мене любитиме, що мене не ображатиме і турбуватиметься.

Та я якось зовсім не звернула уваги на те, що через прагнення бути хоч в чомусь кращою я так багато всього досягла. Стала настільки самостійною, що вже і не потребувала турботи чи допомоги.

Ця постійна боротьба зі світом — за себе, за своє виживання, — виростила силу і характер. Але так і не створила внутрішнього розуміння любові до себе незважаючи ні на що. Вона закрила очі на людей, що вже і так любили й цінували, бачили такою, якою не вмiла бачити себе я.

Андрій з'явився в моєму житті не завдяки моїм кращим якостям, а всупереч недовірі та зневірі. Він просто прийшов і став поруч тоді, коли все було. Все, окрім теплоти й турботи, що полягає не в матеріальному, а в духовному. У тому, що я завжди цінувала, але вважала недоступним стосовно себе.

А тепер все руйнується. Ще навіть без реальної загрози — без якихось реальних даних. Просто через напругу навколо. Просто через побоювання.

Але ж я давно розучилася боятися. Я боялася хіба що в дитинстві, коли була ще геть малою. Коли розуміла, що

не можу себе ніяк захистити. Коли розуміла, що не належу собі, що ніхто з великих дорослих не захистить мене. Не може чи не прагне — яка, врешті, в біса різниця? Мені було страшно постійно. Я не знала, скільки проживе моє мале худе тіло. Чи стану я дорослою? Чи стану я сильною?

Тоді я завжди мріяла про силу, але разом з тим прагла лишатися максимально маленькою і майже невидимою. Щоб не привертати уваги, щоб мене не помічали, щоб мене не чіпали.

Але дорослість все змінила. Все змінив 2014 рік. Я не знаю, звідки в мені з'явилася ця нарваність, безконтрольність і впевненість у власній нездоланності.

Вони вирости як ті квіти, які так погано росли в моєму будинку. Ці неоднозначні якості, які я подекуди навіть контролювати не могла. Але могла їм радіти.

А тепер що, тікати? Серйозно? Чому я взагалі маю кудись звідси тікати?

У свої тридцять три я маю все, чого так хотіла, про що мріяла. Андрій. Моє все. Наше таке нормальне життя. В цьому році ми вперше змогли взяти відпустки на літо, на липень. Наші Дні народження — його 19-го і мій — 20 липня ми нарешті проведемо в якійсь подорожі. Це скоріш за все має бути Париж. Якщо вийде — візьмемо з собою доньку Андрія. Там поговоримо з нею про те, що хочемо одружитися.

Зовсім скоро плануємо перебиратися в Київ, хоча і надто полюбили наш Маріуполь.

Думка про переїзд до столиці спочатку нервувала мене жахливо, та я розуміла, що мій чоловік киянин і хоче бути ближче до батьків.

Я з цим майже змиралася, але в такий момент, коли необхідність виїхати стається швидко й майже примусово, це викликало неабиякий спротив всередині мене! Ненавиджу, коли мене примушують щось робити, це проти моєї природи!

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
КІНЕЦЬ	7
ПЕРЕД ВТОРГНЕННЯМ	9
ПОЧАТОК КІНЦЯ	18
ЗАВОД	31
ПЕРШІ ПОВІДОМЛЕННЯ З МАРІУПОЛЯ	47
МАРІУПОЛЬ	66
БАБУСЯ	79
БУНКЕР	94
неЗЕЛЕНІ КОРИДОРИ	99
ПРОМОВИ КОМАНДУВАННЯ	114
МУСУЛЬМАНСЬКА МЕЧЕТЬ	118
ЦИВІЛЬНІ	121
БУНКЕР З ЦИВІЛЬНИМИ	137
МОРЕ І НАВА	148
ВТРАТИ	152
СТАЛЕВА ПРЕССЛУЖБА	164
ОЧІКУВАННЯ ДЕБЛОКАДИ	175
ГЕЛІКОПТЕРИ	179
АТАКА ХІМІЧНИМ ОЗБРОЄННЯМ	190
АВІАУДАР	194

«ЗАЛІЗЯКА»	197
«БАСТІОН-2»	209
БОРОТЬБА РОДИН І НОВІ РОСІЙСЬКІ ЗВІРСТВА	228
ОДРУЖЕННЯ	230
ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ У ЦЬОМУ СВІТІ	234
КРАХ ВСЕСВІТУ, ПРО ЯКИЙ Я НЕ ЗНАЛА	236
ЧОМУ ЦЕ ВАЖЛИВО	250